

dr Julia Czapla

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: julia.czapla@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3888-8968>

Nieznane włoskie ilustracje ornitologiczne ze zbiorów Rudolfa II. Wstępne omówienie Cod. Min. 24 z Austriackiej Biblioteki Narodowej

UNKNOWN ITALIAN ORNITHOLOGICAL ILLUSTRATIONS FROM THE COLLECTION
OF RUDOLF II. PRELIMINARY DISCUSSION OF COD. MIN. 24 FROM THE AUSTRIAN
NATIONAL LIBRARY

Summary

This article examines the album *Naturstudien* (ÖNB, Cod. Min. 24), which contains 226 depictions of birds bound together with seven sheets of natural history illustrations. The article provides a description and a preliminary iconographic and genetic analysis of the album. A comparison of *Naturstudien* with other ornithological illustrations from the end of the 16th century suggests that its identification in the Österreichische Nationalbibliothek (Austrian National Library) catalogue as a German work created around 1600 is incorrect. Although the binding is Czech, the illustrations were created in Italy in the 1570s and 1580s. A comparative analysis of watermarks, techniques and composition, and even the selection of the drawings themselves, indicates quite clearly that the *Naturstudien* album was created in a workshop in Bologna associated with Ulisse Aldrovandi, probably the same one as the A.1211 album from the Biblioteca di Archiginnasio. It is possible that Aldrovandi sent them to the imperial collections in return for drawings copied for him from the library of Emperor Rudolf II.

Keywords: animal studies; modern scientific illustration; ornithological illustration; birds in art; Ulisse Aldrovandi

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest album *Naturstudien* (ÖNB, Cod. Min. 24) zawierający 226 przedstawień ptaków współoprawnych z 7 kartami rysunków przyrodniczych. W artykule dokonano opisu oraz wstępnej analizy ikonograficznej i genetycznej albumu. Porównanie *Naturstudien*

z innymi ilustracjami ornitologicznymi z końca XVI wieku sugeruje, że jego identyfikacja w katalogu Österreichische Nationalbibliothek jako niemieckiego dzieła powstałego ok. 1600 roku jest błędna. Mimo że oprawa jest czeska, ilustracje powstały we Włoszech w latach 70. i 80. XVI wieku. Analiza porównawcza znaków wodnych, techniki i kompozycji, a nawet sam dobór rysunków wskazują dość jednoznacznie, że album *Naturstudien* powstał w bolońskim warsztacie z kręgu Ulissego Aldrovandiego, prawdopodobnie tym samym, co album A.1211 z Biblioteca di Archiginnasio. Możliwe, że do zbiorów cesarskich przesłał je właśnie Aldrovandi w rewanżu za rysunki skopiowane dla niego z biblioteki cesarza Rudolfa II.

Słowa kluczowe: animalistyka; nowożytna ilustracja naukowa; ilustracja ornitologiczna; ptaki w sztuce; Ulisses Aldrovandi

W zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej przechowywany jest nieprzebadany i praktycznie nieznany album ilustracji ornitologicznych¹. Znajdujące się pod sygn. Cod. Min. 24 *Naturstudien* doczekały się jedynie opisu w katalogu Franza Unterkirchera², który został zacytowany w katalogu biblioteki³. Rękopis został w nim opisany jako album niemieckich rysunków datowany na ok. 1600 rok. Najprawdopodobniej z tego powodu był on dotychczas pomijany przez badaczy. Jednakże już jego pobieżna analiza kodykologiczna i ikonograficzna wskazuje, że jest to błędna atrybucja i *Naturstudien* należy wiązać z Ulissem Aldrovandim i środowiskiem bolońskim lat 70. i 80. XVI stulecia⁴. Poniższy artykuł stanowi jedynie prezentację i wstępne omówienie tego albumu z perspektywy bibliologii, historii nauki i historii sztuki⁵.

1 Za pomoc w skorzystaniu z *Naturstudien* serdecznie dziękuję Friedrichowi Simaderowi z Działu Rękopisów i Starych Druków Austriackiej Biblioteki Narodowej.

2 F. Unterkircher, *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek*, t. 2, Wien 1959. Prócz niego wymienia go tylko Eva Irblich (*Étude codicologique et historique du „Museum” de Rodolphe II*, w: H. Haupt, T. Vignau-Wilberg, E. Irblich, *Le Bestiaire de Rodolphe II. Cod. Min. 129 et 130 de la Bibliothèque nationale d'Autriche*, Paris 1990, s. 65–89).

3 ÖNB, Cod. Min. 24, *Naturstudien*. Od jesieni 2024 roku udostępniany jest online (<https://onb.digital/result/131F8D31>). W poniższym tekście używam *Naturstudien* jako tytułu albumu.

4 Ulisse Aldrovandi, z którego kolekcją wiąże ten rękopis, jest jednym z najlepiej znanych i opisanych przyrodników XVI wieku, zob. np. G. Montalenti, *Ulisse Aldrovandi*, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 2, Roma 1960, [https://www.treccani.it/enciclopedia/ulisse-aldrovandi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/ulisse-aldrovandi_(Dizionario-Biografico)/) [dostęp: 30.07.2025]. Dotycząca jego osoby i działalności bibliografia wykracza daleko poza ramy tego artykułu, por. J. Czapla, *Albumy zoologiczne przedmiotem i wynikiem badań. Rola przedstawień zwierząt w humanistycznej historii naturalnej (1530–1630)*, Kraków 2025, <https://doi.org/10.15633/9788383700458>, zwłaszcza s. 111–148.

5 Autorka prowadzi obecnie dalsze badania tego albumu i planuje publikację zawierającą jego pełny opis (wraz z identyfikacją przedstawionych zwierząt), szczegółową analizę jego genezy oraz drogi, jaką trafił do Wiednia.

1. Wstępny opis albumu

Naturstudien to zbiór rysunków wykonanych na 162 kartach papieru w formacie folio (470 × 270 mm). Jest współcześnie foliowany ołówkiem, a na pierwszej karcie zapisany jest tytuł biblioteczny „*Naturstudien*” oraz zanotowana liczba kart 157, która nie uwzględnia czystych kart na końcu. Na wyklejce tylnej okładziny znajdują się próbki pióra, nieco rozmyte zapiski proveniencyjne (?) oraz naklejka konserwatora.

Zebrane na kartach albumu ilustracje zostały wykonane na szkicu ołówkowym akwarelą i gwaszem z refleksami zaznaczonymi złotą i białą farbą oraz z konturami i detalami podkreślonymi piórkim. Część ilustracji została opatrzona podpisami z nazwami ptaków w języku niemieckim i włoskim. Wszystkie zostały wykonane jedną ręką, a charakter pisma jest bliski znanemu z *Inwentarza* kolekcji Rudolfa II opracowanego przez Daniela Fröschla⁶.

Rękopis oprawiony został w deski obciągnięte brązową skórą. Na przedniej i tylnej okładzinie wytłoczony został złożony, wypełniony motywem lilijek kartusz obramiony motywami roślinnymi. Zwierciadło oprawy jest obramione podwójną linią z liliami na narożach oraz radełkiem z wicią roślinną. Krótszy i dłuższy bok oprawy są związane tasiemkami. Oprawa datowana jest na początek XVII wieku. W trakcie konserwacji rękopisu w 1993 roku z oprawy wyjęto kartę makulaturową z fragmentem arkusza drukarskiego katechizmu bądź modlitewnika w języku czeskim, co może świadczyć o wykonaniu oprawy na terytorium Czech⁷.

Ilustracje zostały wykonane na XVI-wiecznym papierze, najprawdopodobniej o włoskiej proveniencji. W albumie zostało użytych sześć rodzajów papieru oznaczonych następującymi znakami wodnymi: pionowo ukazany wąż z krzyżem nad głową i tarczą herbową z dwoma okręgami poniżej ogona, Pegaz w okręgu, sześcioramienna gwiazda w okręgu, korona otwarta z krzyżem, lilia w okręgu z literą B powyżej, korona otwarta z sześcioramienną gwiazdą oraz korona otwarta w okręgu. Wszystkie te rodzaje papieru można datować na lata 1550–1580⁸. Wyprodukowane zostały w różnych

6 Wskazuje na to porównanie zapisanych nazw ptaków z reprodukcjami kart spisanego przez D. Fröschla inwentarza w jego opracowaniu Rotrauda Bauera, zob. *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs II., 1607–1611*, Wien 1976 (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, t. 72).

7 Według opisu w katalogu biblioteki, <http://data.onb.ac.at/rec/AC14450533> [dostęp: 30.07.2025].

8 Wstępna identyfikacja znaków wodnych została przeprowadzona przez ich porównanie z bazami danych *The Memory of Paper*, <https://www.memoryofpaper.eu> [dostęp: 30.07.2025] i *Wasserzeichen-Informationssystem*, <http://www.piccard-online.de/start.php> [dostęp: 30.07.2025] oraz katalogiem filigranów papierni w Brescii Leonarda Mazzoldiego, *Filigrane di cartiere bresciane*, t. 1–2, Brescia 1990–1991. Dalsze badanie wymaga dogłębnego porównania ze znakami wodnymi europejskich papierni drugiej połowy XVI wieku.

papierniach północnowłoskich. Przykładowo gwiazda w okręgu była wykorzystywana w Feltre w latach 50. XVI wieku, korona z gwiazdą zarówno w Wenecji, jak i w Parmie – dekadę później, a lilia pojawia się na papierze z Brescii. Oczywiście to tylko poszlaka dotycząca pochodzenia albumu – wiadomo, że papiery krążyły po Europie, ale w zestawieniu z analizą ikonograficzną pozwala to na wstępne odrzucenie niemieckiej proveniencji *Naturstudien*.

Na kartach *Naturstudien* przedstawiono 226 ptaków na 151 kartach. Ostatnich siedem kart albumu stanowią wzornikowe rysunki zoologiczne i botaniczne o różnej proveniencji, które ewidentnie zostały dołączone do tego zbioru w trakcie oprawy. W niniejszym artykule analizuję tylko wizerunki ptaków – nie identyfikuję poszczególnych gatunków, poza najbardziej oczywistymi, a jedynie staram się powiązać Cod. Min. 24 z innymi XVI-wiecznymi albumami ornitologicznymi.

Na kartach zgromadzono od jednego do trzech przedstawień. Niektóre z gatunków (np. sikorki) zostały ukazane kilkakrotnie. Większość z nich jest w orientacji pionowej, ale są też przedstawienia poziome (wówczas na karcie znajduje się jedno zwierzę). Nie zostały zaaranżowane w układzie, który można wiązać z popularnymi w XVI wieku klasyfikacjami⁹. Mimo to jest to ewidentnie jeden zbiór. Ptaki ukazane są w bardzo podobnych pozach. W większości są przedstawione z profilu, siedzące na niewielkiej, wyrastającej z ziemi gałęzi lub stojące bezpośrednio na trawie. Często unoszą jedną nóżkę, by przedstawić sposób zgięcia stawu. Ukazano je bez malowanego tła, a rysunki odcinają się od białej karty. To w większości ptaki europejskie, wśród których dominują wróblowe, zaś inne rzędy są reprezentowane przez pojedyncze gatunki. Prócz tego ukazanych zostało kilka gatunków pozaeuropejskich: papugi (aleksandretty, żako i amazonki), flaming, struś, wężojad oraz amerykańskie – tukan i tapiranga. Wśród ptaków znalazł się też nietoperz.

Ilustracje te – choć wykonane jedną ręką i mniej więcej w jednym czasie – różnią się jakością. Część ptaków jest łatwo rozpoznawalna nawet dla laika, inne przedstawienia wymagają pewnej wiedzy ornitologicznej, a w niektórych przypadkach bezbłędna identyfikacja może okazać się niemożliwa, bowiem trudno powiązać je z konkretnym gatunkiem. Oczywiście wynika to m.in. ze stanu zachowania ilustracji w Cod. Min. 24, ale to nie jedyna przyczyna. Przede wszystkim *Naturstudien* to, jak wykazuję w dalszej części artykułu, album przedstawień skopiowanych z innego zbioru, w którym znajdowały się zarówno rysunki żywych okazów, wypreparowanych eksponatów różnej jakości, jak i kopie dostępnych ilustracji. Wielokrotnie powielane przedstawienia oddalały się od pierwowzoru (niedokładnie kopiowano np. kształt ogonów lub dziobów,

9 Ponadto ogląd zaburza późniejsza oprawa albumu.

często też inaczej oddawano kolor upierzenia). Wydaje się jednak, że identyfikacja przynajmniej rodzaju – jeśli nie gatunku – ptaków będzie możliwa w toku dalszych badań.

2. Możliwe przeznaczenie *Naturstudien*

Druga połowa XVI wieku to czas, kiedy w Europie dynamicznie rozwija się historia naturalna. Z jednej strony znane od stuleci opisy zwierząt w antycznych encyklopediach i średniowiecznych bestiariuszach okazywały się pełne błędów i nieścisłości. Z drugiej strony z zamorskich podróży przywożono dziesiątki nowych gatunków. Narodziła się potrzeba opracowania nowych, naukowych (oczywiście z perspektywy XVI-wiecznej metodologii) kompendiów wiedzy zoologicznej. Jednym z podstawowych narzędzi badawczych nowej dyscypliny – historii naturalnej były przedstawienia zwierząt¹⁰. Traktowano je jako sposób gromadzenia wiedzy oraz substytut opisów pozwalający rzetelnie i obiektywnie przekazać informacje o wyglądzie zwierzęcia. Dlatego też do dziś zachowały się dziesiątki albumów przedstawień zoologicznych datowanych na okres 1550–1630¹¹. Zawierają one różne gatunki, w zależności od tego, do jakich zwierząt i ilustracji miał dostęp zleceniodawca.

Pozornie wszystkie XVI-wieczne albumy zoologiczne są podobne. Rysunki zwykle są grupowane po kilka na jednej karcie zgodnie z przyjętą przez kolekcjonera kolejnością (np. alfabetyczną lub zgodnie z chronologią pozyskiwania ilustracji). Ptaki z reguły ukazywane są z profilu, siedzące na gałęzi lub stojące na ziemi. Jeśli jednak przyjrzymy się tym rysunkom bliżej, to widać, że okazy są przedstawiane mniej lub bardziej dokładnie i niekiedy – mimo że na pierwszy rzut oka wydają się realistycznie ukazane – nie są wiernym odzwierciedleniem rzeczywistości. Ilustratorzy wielokrotnie korzystali z dostępnych rysunków, ale nawet jeśli mieli możliwość obserwacji żywego zwierzęcia lub zakonserwowanego eksponatu, czasem uogólniali jej wyniki, żeby pokazać gatunek a nie konkretnego osobnika.

Różnice w sposobie przedstawiania zwierząt nie zawsze były też wynikiem decyzji artysty. Ówcześni rysownicy byli uzależnieni od oczekiwań zleceniodawców. Około połowy XVI wieku przyrodnicy żywo dyskutowali, jaką formę powinna przyjmować

10 Więcej zob. np. J. Czaplá, *Albumy*, tamże bibliografia.

11 Najlepiej rozpoznane z nich są albumy Aldrovandiego przechowywane w Bolonii (BUB, Fondo Aldrovandi, *Tavole*, http://aldrovandi.dfc.unibo.it/pinakesweb/UlisseAldrovandi_tavoleacquerellate4.asp?objtypeid=all¯ofamilyid=10&comptypeid=102&language=it [dostęp: 30.07.2025]), Gessnera – obecnie w Amsterdamie (zob. F. Egmond, *Conrad Gessners »Thierbuch«*. *Die Originalzeichnungen*, tłum. G. Vorderobermeier, Darmstadt 2018) oraz Rudolfa II Habsburga (na czele z *Bestiariuszem*, zob. m.in. *Le Bestiaire de Rodolphe II*).

ilustracja naukowa, aby była wiarygodna i przydatna w badaniach¹². Oczekiwali nieco uogólnionych przedstawień, które pozwalałyby uzyskać informacje o gatunku, a nie o konkretnym osobniku. Dlatego też zwierzęta na ilustracji naukowej są ukazywane z profilu i na neutralnym tle.

Diametralnie inną formę przyjmuje natomiast luksusowa ilustracja zoologiczna, która powstawała na zlecenie władców i trafiała bezpośrednio do ich kolekcji. W tych albumach bardzo często znajduje się dokumentacja wyglądu konkretnych osobników żyjących w monarszych i książęcych menażeriach. Te przedstawienia są bardziej różnorodne – zwierzęta często są uchwycone w ruchu, niekoniecznie z profilu, czasem są nieco przestylizowane (np. wyginają nienaturalnie skrzydła lub mają zawinięty ogon). Ponadto, o ile autorzy ilustracji naukowych starali się wszystkim przedstawianym okazom nadać pozory życia, to artyści dworscy częściej mieli tendencję do sygnalizowania, czy przedmiotem obserwacji było żywe zwierzę, czy już zakonserwowany eksponat. Świadczy o tym ułożenie kończyn, sposób otwarcia pyska itp.

Trzecią grupą odbiorców rysunków zoologicznych byli sami artyści. Malarze i rysownicy studiowali zwierzęta, ich zachowanie, ruch i pozy, które przyjmują. Te obserwacje dokumentowali w szkicownikach i wzornikach, a następnie wykorzystywali w różnych tematach malarskich. Są to generalnie dość robocze szkice, mniej lub bardziej szczegółowe, acz zwykle realistyczne.

Te różnice wynikają z funkcji, jaką pełniły rodzaje ilustracji. Rysunki, z których korzystali przyrodnicy, przede wszystkim miały pozwalać na sumaryczne pokazanie wszystkich cech, bowiem przedstawienie zastępowało opis. Szkice artystów były zapisem obserwacji do późniejszej adaptacji na dzieła malarskie. Monarchowie i arystokraci zlecali wykonanie albumów uznanym rysownikom, od których oczekiwali ilustracji najlepszej jakości – realistycznych, dynamicznych przedstawień zwierząt w skomplikowanych pozach. Co więcej, luksusowe albumy ilustracji były wyrazem zamożności i zainteresowań naukowych ich właściciela, dlatego pokazywały gromadzone przez niego – zwykle drogie – okazy.

Ptaki w *Naturstudien* są przykładem ilustracji naukowej. To uogólnione przedstawienia profilowe generalnie nieruchomych zwierząt. Nieliczne przypadki póź wyłamujących się z tego schematu tłumaczy konieczność pokazania jakiejś cechy cha-

12 Najpełniej te poglądy wyraził Aldrovandi w *Enarratione di tutti i generi principali delle cose naturali et artificiali che ponno cadere sotto la pittura* (BUB, Fondo Aldrovandi Ms 6, t. 2, r, http://manus.iccu.sbn.it//opac_SchedaScheda.php?ID=197430 [dostęp: 30.07.2025]), które tutaj parafrazuję; tekst został wydany pt. *Modo di esprimere per la pittura tutte le cose dell'universo mondo*, w: *Scritti d'arte del cinquecento*, a cura di P. Barocchi, t. 1, Milano, Napoli 1971, s. 923–930. Zob. też F. Egmond, *Aldrovandi, Truthfully Drawing Naturalia, and Local Context*, „Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia”, N.S. 32 (2021), nr 18, s. 81–96.

rakterystycznej, np. ubarwienia spodu skrzydła. Ukazane na neutralnym tle, bez iluzji trójwymiarowości zwierzęta mają sprawiać wrażenie obiektywnie przedstawionych.

3. Geneza *Naturstudien*: Praga czy Bolonia?

Najważniejszym pytaniem, które należy zadać w trakcie wstępnej analizy *Naturstudien*, jest kwestia ich genezy. Oczywiście na tym etapie badań nie sposób ustalić jednoznacznie autorstwa albumu, jednak można określić ośrodek, w którym powstały.

Analiza papieru oraz formy ilustracji pozwala *Naturstudien* łączyć z Włochami. Biorąc pod uwagę datowanie papieru na drugą połowę XVI wieku, można założyć, że do Wiednia trafiły wraz z resztą kolekcji Rudolfa II Habsburga. Szukając twórcy *Naturstudien*, należy wpięrow rozważyć dwóch działających w jego malarni wykształconych na Półwyspie Apenińskim animalistów: mediolańczyka Giuseppe Arcimbolda (1527–1593) oraz długoletniego malarza Medyceuszy – augsburczyka D. Fröschla (1563–1613).

Arcimboldo najlepiej jest znany jako twórca obrazów kompozytowych – alegorii składanych z obiektów kojarzących się z danym tematem¹³. Zwierzęta pojawiają się m.in. w cyklu *Elementa*, w którym ptaki symbolizują powietrze¹⁴. W nowożytnej animalistyce zwierząt nie malowano *ad vivum*, tylko przerysowywano ze szkicowników. Rysunki przygotowawcze Arcimbolda są zachowane we wspólnym wzorniku malarni Rudolfa II, obecnie także przechowywanym w Wiedniu¹⁵. Piętnaście jego przedstawień ptaków datuje się na lata 70. XVI wieku¹⁶. Zwierzęta są ukazane szczegółowo i kontekstowo. Na przykład sokół rdzawobrewy siedzi na ręce w rękawiczce, bączek trzyma w dziobie rybę. Zarazem inne rysunki są bardziej uogólnione, jakby Arcimboldo starał się znaleźć równowagę między obserwacją artystyczną a naukową. Biorąc jednak pod uwagę różnice techniczne (Arcimboldo posługiwał się akwarelą na ołówkowym szkicu), można go wykluczyć jako autora *Naturstudien*.

13 Zob. np. T. DaCosta Kaufmann, *Arcimboldo's Composite Heads. Origins and Invention*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 97–102.

14 S. Ferino-Pagden, *Arcimboldo as "Conterfetter" of Nature*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 103–112.

15 ÖNB, Cod. Min. 42, *Naturstudien*.

16 Rysunki te zidentyfikował Thomas DaCosta Kaufmann, *Arcimboldo: Visual Jokes, Natural History, and Still-Life Painting*, Chicago–London 2009, s. 115–147.

Z kolei urodzony w Augsburgu Fröschl pracował w Toskanii od 1591 roku¹⁷. Znalazł się tam dzięki ówczesnemu dyrektorowi pizańskiego ogrodu botanicznego Giuseppe Casabonie, który zatrudnił 17-latkę jako rysownika wyprawy badawczej na Kretę. Fröschl w sumie przepracował dla Medyceuszy 12 lat, w czasie których działał zarówno w Pizie, jak i we florenckiej malarni dworskiej. Do Pragi przeniósł się dopiero w 1603 roku. Początkowo był zatrudniony jako miniaturzysta, specjalizujący się w kopiowaniu XV-wiecznych obrazów na płyty miedziane. W 1607 roku został mianowany kustoszem cesarskiej kunst- i wunderkamery. Powierzono mu wówczas zadanie opracowania ich inwentarza¹⁸.

W przeciwieństwie do Arcimbolda, Fröschl miał rozległe doświadczenie jako twórca naukowej ilustracji przyrodniczej. W jego pizańskim *oeuvre* znajduje się album rysunków ornitologicznych¹⁹. To zbiór stworzony dla instytucji naukowej przez artystę zatrudnionego właśnie w tym celu. Założony przez Kosmę I Medyceusza ogród botaniczny w Pizie był jedną z pierwszych placówek specjalizujących się w badaniach przyrody. Tak Fröschl, jak i inni zatrudnieni tam rysownicy pracowali zgodnie z definiowanymi wówczas standardami ilustracji naukowej. Ptaki zilustrowane przez Fröschla to nieco sumaryczne przedstawienia, którym autor nie starał się nadać iluzji trójwymiarowości. Zwierzęta generalnie są pokazywane z profilu, siedzące na gałęzi albo stojące na ziemi, zwykle na neutralnym tle. Oczywiście są wyjątki. Część ptaków jest przykuta łańcuszkami, inne odwracają głowę albo rozkładają skrzydła. Ilustracje są podobne do rysunków w *Naturstudien*. Co więcej, to także ołówkowy szkic pokolorowany akwarelą i temperą, na którym kontury podkreślono piórkiem i dodano złote refleksy. Jednakże, chociaż kilka rysunków w obu albumach wykazuje znaczne podobieństwo, nie może to jednoznacznie przemawiać za autorstwem Fröschla, a wydaje się być raczej wynikiem kontaktu między dworem medycejskim a środowiskiem, w którym powstały *Naturstudien*.

W zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej znajduje się także album ornitologiczny Jacopa Ligozziego (1547–1627)²⁰. Jest to kolejne dzieło, które warto porównać

17 L. Tongiorgi Tomasi, *Daniel Froeschl before Prague. His Artistic Activity in Tuscany at the Medici Court*, w: *Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II.*, t. 3, red. E. Fučíková, Freren 1988, s. 289.

18 R. Bauer, *Kunstskammerinventar*.

19 Piza, Biblioteca Universitaria di Pisa, Hortus Pisanus 514, *Disegni diversi di piante e animali*, https://www.internetculturale.it/it/16/search/detail?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3AIT-PI112_MS.HORTUS_PISANUS.514 [dostęp: 31.08.2025].

20 ÖNB, Cod. Min. 131, J. Ligozzi, *Vogelstudien*, <https://onb.digital/result/131D8992> [dostęp: 31.08.2025]; por. L. Conigliello, *Alcune note su Jacopo Ligozzi e suoi dipinti del 1594*, „Paragone”, 41 (1990), nr 485, s. 21–42.

z *Naturstudien*. Pochodzący z Werony i tam wykształcony J. Ligozzi pracował w medycejskiej malarni od 1575 roku. Zlecano mu różnorakie zadania: od projektowania scenografii dworskich przyjęć po uwiecznianie wyglądu zwierząt hodowanych w książęcej menażerii²¹. Tak w Wiedniu, jak i we Florencji można znaleźć jego przedstawienia ptaków²². Przesłany do Pragi album Ligozziego to typowa dokumentacja zwierząt należących do zainteresowanego przyrodnictwem władcy. Przedstawione są konkretne okazy, zwykle w dynamicznych pozach. Charakterystyczną cechą tego albumu jest ukazanie wyłącznie zwierząt bez jakiegokolwiek otoczenia. Ptaki nie siedzą na ziemi czy na gałęzi, ale są ukazane niejako „w powietrzu”, często zaciskając pazury wokół pustej przestrzeni, gdzie w rzeczywistości znajdowała się żerdź. Album Ligozziego mógł jednocześnie spełniać kilka funkcji. To ewidentnie luksusowy, bardzo starannie opracowany zbiór, a nie warsztatowy szkicownik. Zarazem mógł być wykorzystywany przez przyrodników jako rzetelna dokumentacja wizualna pozwalająca na identyfikację i opisanie różnych gatunków. Co więcej, te ilustracje mogły być inspiracją, jeśli nie wręcz bezpośrednim wzorem dla malarzy, którzy poszukiwali realistycznych przedstawień zwierząt w zróżnicowanych pozach. W porównaniu z pracami Ligozziego rysunki w *Naturstudien* są mniej dynamiczne i nieco sumaryczne. Ich autor wyraźnie nie miał jego zdolności obserwacji i starał się przedstawiać zwierzęta zgodnie z oczekiwaniami przyrodnika, który był jego zleceniodawcą.

Poszukiwania autora i zleceniodawcy *Naturstudien* prowadzą też do Bolonii, która w drugiej połowie XVI wieku była jednym z najważniejszych ośrodków badań przyrodniczych. Swoją renomę zawdzięczała właściwie jednemu człowiekowi – Ulisesowi Aldrovandiemu (1522–1605), pierwszemu profesorowi filozofii naturalnej na miejscowym uniwersytecie, założycielowi uniwersyteckiego ogrodu botanicznego oraz właścicielowi najśłynniejszej naukowej kolekcji preparatów i rysunków przyrodniczych w ówczesnej Europie.

W jego muzeum znajdowało się ponad 9000 rysunków opisanych wielojęzycznymi nazwami roślin i zwierząt²³. *Tavole* to papierowe muzeum, które jest w dużym stopniu dziełem jednego artysty – generalnie nieznanego²⁴ Giovanniego de Neri. Aldro-

21 A. Cecchi, L. Conigliello, M. Faietti (red.), *Jacopo Ligozzi. "Pittore universalissimo"*, Firenze 2014.

22 Florenckie rysunki przyrodnicze Ligozziego znajdują się w zbiorach Gabinetto dei Disegni e delle Stampe delle Gallerie degli Uffizi, sygn. 1876 O–2021 O. Zob. J. Czapla, *Albumy*, s. 221.

23 BUB, Fondo Aldrovandi, *Tavole*. Zob. też A. Alessandrini, A. Ceregato (red.), *Natura picta. Ulisse Aldrovandi*, Bologna 2007.

24 G. Biadego, *Un ignoto pittore veronese (Giovanni De'Neri)*, „Atti della Accademia Scientifica Veneto-Trentino-Istria”, N.S. 1 (1904), nr 2, s. 62–63; zob. też G. Olmi, *L'Inventario del mondo. Catalogazione della natura e luoghi del sapere nella prima età moderna*, Bologna 1992, s. 64–76; F. Egmond, *Aldrovandi, Truthfully*, s. 85.

vandi zatrudnił go w początku lat 60. XVI wieku, kiedy organizował katedrę filozofii naturalnej i zaczynał gromadzić materiały do swojej encyklopedii historii naturalnej. Jednym z podstawowych dla niego źródeł informacji o zwierzętach były ich przedstawienia. Miał przy tym dość wyraźnie określone wymagania, jak powinna wyglądać wiarygodna ilustracja naukowa²⁵. Zwierzęta powinny być rysowane realistycznie, acz nieco sumarycznie, z profilu, stojące nieruchomo na tle neutralnego tła, bez zbędnych efektów światłocieniowych. De Neri zaczął pracę dla Aldrovandiego w młodym wieku i posłusznie rysował zgodnie z tymi oczekiwaniami. Jego rysunki nie są pozbawione błędów²⁶, ale stanowią wzorcowy wręcz przykład XVI-wiecznej ilustracji zoologicznej.

Jeden rysownik nie był jednak w stanie przedstawić całego świata fauny. Dlatego w *Tavole* Aldrovandiego znalazły się także ilustracje otrzymywane od rozległej siatki korespondentów. Jego krąg znajomych był bardzo rozległy – obejmował przyrodników, urzędników dworskich, arystokratów, a nawet włoskich księży²⁷. Ze wszystkimi wymieniał informacje i przedstawienia zwierząt. By wymienić tylko kilka ośrodków, miał korespondentów we Florencji, Pizie, Wenecji, Madrycie czy właśnie Pradze. Stąd w jego albumach możemy znaleźć rysunki, a dokładniej – kopie warsztatowe Ligozziego, Fröschla²⁸ czy G. Arcimbolda²⁹. Co ciekawe, Ligozzi był w Bolonii (prawdopodobnie w 1577 roku)³⁰ i być może służył wówczas wskazówkami technicznymi Neriemu i innym pracującym dla Aldrovandiego malarzom³¹.

Aldrovandi zgromadził swoją rozległą siatkę korespondentów nie tylko w celu wymiany informacji. Miała ona także pomóc mu sfinansować jego badania oraz wydanie *Historii naturalnej*. Nieustannie poszukiwał patronów skłonnych nie tylko przysyłać mu eksponaty i ilustracje, ale też wyłożyć środki na opracowanie klocków drzeworytni-

25 Wyraził je przede wszystkim w *Enarratione*, ale uwagi na temat formy i roli ilustracji przyrodniczej pojawiają się w jego publikacjach oraz korespondencji; zob. np. J. Czapla, *Albumy*, s. 111–148.

26 Czasem – zwłaszcza w przypadku zwierząt o ciemnym umaszczeniu – brakuje szczegółów, zdarzają się też błędy anatomiczne wynikające z niezrozumienia dostępnego przedstawienia.

27 O źródłach Aldrovandiego zob. przede wszystkim G. Olmi, *L'Inventario* oraz N. Di Tommaso, *Censimento preliminare della corrispondenza di Ulisse Aldrovandi*, „Aldrovandiana”, 1 (2022), nr 2, s. 29–174, <https://doi.org/10.30682/aldro2202c>.

28 Świadcząca o przesyłaniu Aldrovandiemu rysunków korespondencja z dworem florenckim, zob. A. Tosi (red.), *Ulisse Aldrovandi e la Toscana. Carteggio e testimonianze documentarie*, Firenze 1989.

29 O przedstawieniach otrzymywanych z Pragi, zob. M. Staudinger, *Arcimboldo and Ulisse Aldrovandi*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 113–118.

30 BUB, Fondo Aldrovandi, Ms Aldrovandi 110, *Catalogus virorum qui visitarunt Musaeum nostrum*, k. 252r, <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000422485> [dostęp: 30.07.2025].

31 A. Groom, *Early Modern Natural Science as an Agent for Change in Naturalist Painting. Jacopo Ligozzi's Zoological Illustrations as a Case Study*, w: *Knowing Nature in Early Modern Europe*, red. D. Beck, London 2015, s. 152.

czych bądź druk dzieła³². Wobec wielu korespondentów miał też długi wdzięczności za ułatwienie badań – przesłanie informacji, rysunków lub pomoc w nawiązaniu kolejnych znajomości. Dlatego dbał, by te relacje nie były jednostronne. Miał listę patronów, którzy mieli otrzymać egzemplarze jego encyklopedii³³, a ponadto dzielił się kopiami swoich rysunków.

Do tej pory udało się zidentyfikować trzy takie albumy. W Walencji znajduje się zbiór rysunków zoologicznych pierwotnie pochodzący ze zbiorów Jaimego Pomara³⁴, w Biblioteca Universitaria Alessandrina (Rzym) – ilustracje z kolekcji księcia Urbino Franciszka Marii II della Rovere³⁵, natomiast w księgozbiorze bolońskiego Archiginnasio – XVI-wieczny album ornitologiczny o nieustalonej proveniencji³⁶. Wiedeńskie *Naturstudien* byłyby czwartym przykładem. Oczywiście żaden z tych zbiorów nie jest identyczny. Różni się przedstawianymi gatunkami, układem ilustracji, jak i szczegółami przedstawień. Najbardziej uderzające jest podobieństwo *Naturstudien* do anonimowego albumu znajdującego się obecnie w zbiorach Archiginnasio (dalej: *Atlante ornitologico*). Ten liczący 96 kart album jest datowany na koniec XVI wieku. Nie jest on jednoznacznie wiązany z Aldrovandim, ale ewidentnie powstał w tym środowisku³⁷. Porównanie go z *Naturstudien* pokazuje, że w obu albumach zastosowano identyczne rozwiązania kompozycyjne, a co więcej, niekiedy zostały przedstawione

32 Między innymi z powodu trudności finansowych za życia Aldrovandiego ukazały się tylko części *Historii naturalnej* poświęcone ptakom (1599–1603) i owadom (1602).

33 BUB, Fondo Aldrovandi, Ms Aldrovandi 136, t. 27, *Catalogus virorum illustrium, quibus ornithologiam meam impertire cogor*, k. 64–71, <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000422440> [dostęp: 30.07.2025].

34 Universitat de València, Biblioteca Històrica, BH Ms. 9, *Atlas de historia natural (=Codex Pomar)*, http://roderic.uv.es/uv_ms_0009 [dostęp: 30.07.2025]; zob. E. Sallent Del Colombo, J. Pardo-Tomás, *Materiali aldrovandiani in Spagna. L'Enigmatico caso del Codice Pomar*, w: *Ulisse Aldrovandi. Libri e immagini di storia naturale nella prima età moderna*, red. G. Olmi, F. Simoni, Bologna 2018, s. 37–48.

35 Biblioteca Universitaria Alessandrina, Roma, Ms 2, *Continet hic picturas diligentissimas avium, quadrupedum, piscium, aliorum animalium*, <https://www.internetculturale.it/it/16/search/detail?instance=magindice&case=&cid=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2Fteca%3A20%3ANT0000%3AN%3ACNMD0000249225&q=alessandrina> [dostęp: 31.08.2025]; zob. C. Faia, *Libro d'Uccelli in pictura. Uno studio del manoscritto 2 della Biblioteca Universitaria Alessandrina*, „Bibliothecae.it” 8 (2019), nr 1, s. 4–59, <https://doi.org/10.6092/issn.2283-9364/9496>; C. Faia, *In trasparenza: un confronto tra le filigrane del corpus aldrovandiano delle tavole della Biblioteca Universitaria di Bologna e del ms. 2 della Biblioteca Universitaria Alessandrina di Roma*, „Aldrovandiana. Historical Studies in Natural History” 3 (2024), nr 1, s. 61–79, <https://doi.org/10.30682/aldro2401f>.

36 Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211, *Atlante ornitologico*, <https://arbor.medialibrary.it/it/em/3a840569-b808-4bda-8e69-fbfa02f4613a> [dostęp: 30.07.2025].

37 Album został nabyty w 1902 roku. Określenie jego powiązań z *Tavole* Aldrovandiego wymaga dalszych badań.

te same okazy. Oczywiście nie są to różne egzemplarze tego samego zbioru ilustracji. Bolońskie rysunki są nieco dokładniejsze, chociażby poszczególne pióra są czasem wyraźniej zaznaczone. Należy przy tym pamiętać, że są one lepiej zachowane niż wiedeński album, o czym świadczyć może na przykład nasycenie kolorów. Podobieństwa są jednak na tyle uderzające, że można założyć wspólne źródło tych rysunków – oba albumy odwołują się do przedstawień z *Tavole* Aldrovandiego. We wszystkich trzech albumach ptaki są bardzo podobnie usadowione, zwrócone w tę samą stronę, mają podobnie ułożone dzioby i skrzydła, czasem trzymają w szponach te same owoce. Co więcej, kolory upierzenia są prawie identyczne, choć widoczne są różnice w sposobie odwzorowywania piór. Podobieństwa te są wyraźnie widoczne nie tylko w przypadku ptaków egzotycznych – co można by tłumaczyć tylko wspólnym rysunkiem źródłowym krążącym po Bolonii – ale wielokrotnie i w różny sposób przedstawiane ptaki europejskie także zdają się mieć wspólny pierwowzór. Niezwykle wyrazistym przykładem może tu być jedna z kur. Dziób, grzebień i korale oraz upierzenie są na tyle podobne, że rysunki ewidentnie pokazują ten sam okaz. Można zatem przypuszczać, że wszystkie trzy albumy powstały w jednym warsztacie, w którym kopiowano je ze wspólnego wzornika. Niewykluczone, że były nim *Tavole* Aldrovandiego, ale ta kwestia wymaga dokładnego porównania wszystkich albumów zarówno z perspektywy historyczno-artystycznej, jak i kodykologicznej.

Naturstudien zawiera ponad 200 przedstawień ptaków. *Atlante ornitologico* około 150. W obu albumach znajdują się też różne gatunki ptaków. Przykładowo w *Naturstudien* jest trochę więcej ptaków pozaeuropejskich (m.in. tukan). Rysunki w obu albumach można powiązać z *Tavole* Aldrovandiego. Niektóre z ptaków są bardzo podobnie ukazane we wszystkich trzech zbiorach, jak modrzyk. Inne przedstawienia z kolekcji Aldrovandiego znajdują się tylko w jednym z albumów – np. wdówka rajska w albumie z Archiginnasio, a flaming w Cod. Min. 24.

Podobnie jak w albumach z Walencji i Rzymu, także ilustracje ornitologiczne w *Naturstudien* i *Atlante ornitologico* stanowią wybór spośród kilkuset szkiców z *Tavole*. Należy jednak pamiętać, że Aldrovandi zbierał swoje ilustracje ponad 30 lat. Nieustannie uzupełniał *Tavole* o nowe gatunki, ale też starał się zdobywać nowe – w domyśle, lepsze – przedstawienia znanych już zwierząt. Tymczasem wstępna analiza papieru pozwala datować *Naturstudien* na lata 70. i 80. XVI wieku, kiedy Aldrovandi jeździł do Wenecji i Rzymu, po drodze odwiedzając m.in. Florencję i Mantuę. W czasie tych podróży nawiązywał kontakty naukowe, szukał patronów oraz zdobywał nasiona do bolońskiego ogrodu botanicznego i materiały do swojego muzeum.

Prześledzenie zależności między *Tavole*, *Atlante ornitologico* i *Naturstudien* musi pozostać na razie kwestią otwartą, wymagającą dalszej kwerendy źródłowej w Bolonii,

ale nawet tych kilka przykładów wskazuje, że badania wiedeńskiego albumu ornitologicznego powinny pójść tym tropem.

Zakończenie

Nawet to wstępne porównanie *Naturstudien* z innymi XVI-wiecznymi albumami ornitologicznymi wykazuje uderzające podobieństwa do bolońskich przedstawień zoologicznych z kręgu Aldrovandiego. Dalszej, dogłębnej kwerendy wymagają jednak okoliczności powstania tych rysunków oraz droga, jaką trafił on do Wiednia. Można domniemywać, że Aldrovandi przesłał je albo bezpośrednio do zbiorów Rudolfa II, albo – co bardziej prawdopodobne – za pośrednictwem jednego z cesarskich lekarzy. Niewątpliwie boloński przyrodnik chciał mieć dobre relacje z dworem praskim. W 1582 roku dostał kopie rysunków Arcimbolda i pewnie miał nadzieję na następne ilustracje. Jak wspomniałam wcześniej, Aldrovandi pracował bez patrona. Był wykładowcą uniwersyteckim, który – choć pochodził z arystokratycznej rodziny – nie dysponował wielkim majątkiem. A zadanie, którego się podjął, wymagało niebagatelnych nakładów finansowych. Dlatego od lat 60. XVI wieku korespondował z włoskimi władcami, i nie tylko, szukając mecenasa. Dogłębnej kwerendy wymaga pytanie, czy i w jakim stopniu jego kontakty z dworem cesarskim pozwalały mu żywić nadzieję na wsparcie ze strony Rudolfa II, jednak nie można tego wykluczyć³⁸.

Niezależnie jednak od tego, jaką drogą *Naturstudien* trafiły do Pragi, najprawdopodobniej znalazły się na dworze cesarskim przed 1607 roku. Można je chyba identyfikować z albumem zapisanym w *Inwentarzu Kunstkamery* pod numerem 2702: „Von vögel, thier und blumen gemalt ein buch in folio, mit zappenhaut überzogen”³⁹. Fröschl nie zanotował, a zatem prawdopodobnie nie był w stanie ustalić proveniencji czy autorów tego albumu. Lektura jego inwentarza wskazuje, że starał się w miarę możliwości określać autorstwo rękopisów. Przykładowo *Bestiarium* (Cod. Min. 129–130) określił jako dzieło Dirka de Quade van Ravesteyna⁴⁰, a znajdujące się obecnie w Kopenhadze *Icones animalium* jako dzieło Hansa Bola⁴¹. Oba albumy powstały na praskim dworze w czasie, kiedy Fröschl już tam pracował i osobiście znał ich autorów. Jednakże wymienił też Ligozziego jako twórcę przysyłanych z Toskanii ilustracji⁴².

38 Korespondencja Aldrovandiego z przyrodnikami Rudolfa II jest przebadana tylko częściowo, m.in. w kontekście rysunków Arcimbolda; por. M. Staudinger, *Arcimboldo*.

39 R. Bauer, *Kunstkammerinventar*, poz. 2702.

40 R. Bauer, *Kunstkammerinventar*, poz. 2689.

41 R. Bauer, *Kunstkammerinventar*, poz. 2706.

42 R. Bauer, *Kunstkammerinventar*, poz. 2693, 2696.

Dlatego można założyć, że Fröschl nie znał *Naturstudien* przed opracowywaniem inwentarza. Zatem nie jest wykluczone, że znalazły się w Pradze już w latach 80. XVI wieku, czyli około 20 lat przed nim. To może stanowić także wyjaśnienie, dlaczego nigdy nie obdarzono ich większym zainteresowaniem. W Pradze były jednym z wielu albumów rysunków przyrodniczych. Zapewne po śmierci Rudolfa II trafiły wraz z większością jego biblioteki do Wiednia. Po upaństwowieniu zbiorów habsburskich doczekały się tylko lakonicznego opisu w latach 50. XX wieku.

Naturstudien zasługują na dalsze, wieloaspektowe badania, obejmujące m.in. dogłębną analizę papieru, identyfikację wszystkich przedstawionych gatunków oraz pełną analizę porównawczą trzech bolońskich zbiorów ilustracji ornitologicznych (*Naturstudien*, *Atlante ornitologico* oraz *Tavole*) z innymi włoskimi albumami (m.in. albumem Fröschla z Biblioteki w Pizie czy rysunkami Ligozziego przechowywanymi w Wiedniu). Towarzysząca badaniom samego albumu kwerenda w przechowywanych w Bolonii materiałach rękopiśmiennych Aldrovandiego (notatkach oraz korespondencji) pomoże określić okoliczności jego powstania i tego, jak trafił do Pragi. Prowadzone studia nad tym albumem pozwolą przedstawić kolejny aspekt działalności Aldrovandiego i jego rolę w rozpowszechnianiu wiedzy przyrodniczej w końcu XVI stulecia.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211, *Atlante ornitologico*, <https://arbor.medialibrary.it/item/3a840569-b808-4bda-8e69-fbfa02f4613a> [dostęp: 30.07.2025].

Biblioteca Universitaria Alessandrina, Roma, Ms 2, *Continet hic picturas diligentissimas avium, quadrupedum, piscium, aliorum animalium*, <https://www.internetculturale.it/it/16/search/detail?instance=magindice&case=&id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3AN%3ACNMD0000249225&q=alessandrina> [dostęp: 31.08.2025].

Biblioteca Universitaria di Bologna

BUB, Fondo Aldrovandi, Ms Aldrovandi 6, t. 2, *Enarratione di tutti i generi principali delle cose naturali et artificiali che ponno cadere sotto la pittura*, k. 138r-148r, http://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=197430 [dostęp: 30.07.2025].

BUB, Fondo Aldrovandi, Ms Aldrovandi 110, *Catalogus virorum qui visitarunt Musaeum nostrum*, <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000422485> [dostęp: 30.07.2025].

BUB, Fondo Aldrovandi, Ms Aldrovandi 136, t. 27, *Catalogus virorum illustrium, quibus ornithologiam meam impertire cogor*, k. 64-71, <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000422440> [dostęp: 30.07.2025].

BUB, Fondo Aldrovandi, *Tavole*, http://aldrovandi.dfc.unibo.it/pinakesweb/UlisseAldrovandi_tavoleacquerellate4.asp?objtypeid=all¯ofamilyid=10&comptypeid=102&language=it [dostęp: 31.08.2025].

Biblioteca Universitaria di Pisa, Hortus Pisanus 514, *Disegni diversi di piante e animali*, https://www.internetculturale.it/it/16/search/detail?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3AIT-PI112_MS.HORTUS_PISANUS.514 [dostęp: 31.08.2025].

Österreichisches Nationalbibliothek, Wien

ÖNB, Cod. Min. 24, *Naturstudien*, <https://onb.digital/result/131F8D31> [dostęp: 30.07.2025].

ÖNB, Cod. Min. 131, J. Ligozzi, *Vogelstudien*, <https://onb.digital/result/131D8992> [dostęp: 31.08.2025].

Universitat de València. Biblioteca Històrica, BH Ms. 9, *Atlas de historia natural* (=Codex Pomar), http://roderic.uv.es/uv_ms_0009 [dostęp: 30.07.2025].

ŹRÓDŁA WYDANE

Aldrovandi U., *Modo di esprimere per la pittura tutte le cose dell'universo mondo*, w: *Scritti d'arte del cinquecento*, t. 1, red. P. Barocchi, Milano–Napoli 1971, s. 923–930.

Bauer R., *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs II., 1607–1611*, Wien 1976 (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, t. 72).

Tosi A. (red.), *Ulisse Aldrovandi e la Toscana. Carteggio e testimonianze documentarie*, Firenze 1989.

OPRACOWANIA

Alessandrini A., Ceregato A. (red.), *Natura picta. Ulisse Aldrovandi*, Bologna 2007.

Biadego G., *Un ignoto pittore veronese (Giovanni De'Neri)*, „Atti della Accademia Scientifica Veneto-Trentino-Istria”, N.S. 1 (1904), nr 2, s. 62–63.

Cecchi A., Conigliello L., Faietti M. (red.), *Jacopo Ligozzi. "Pittore universalissimo"*, Firenze 2014.

Conigliello L., *Alcune note su Jacopo Ligozzi e suoi dipinti del 1594*, „Paragone”, 41 (1990), nr 485, s. 21–42.

Czapla J., *Albumy zoologiczne przedmiotem i wynikiem badań. Rola przedstawień zwierząt w humanistycznej historii naturalnej (1530–1630)*. Kraków 2025, <https://doi.org/10.15633/9788383700458>.

DaCosta Kaufmann T., *Arcimboldo: Visual Jokes, Natural History, and Still-Life Painting*, Chicago–London 2009.

DaCosta Kaufmann T., *Arcimboldo's Composite Heads. Origins and Invention*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 97–102.

Di Tommaso N., *Censimento preliminare della corrispondenza di Ulisse Aldrovandi*, „Aldrovandiana”, 1 (2022), nr 2, s. 29–174, <https://doi.org/10.30682/aldro2202c>.

Egmond F., *Aldrovandi, Truthfully Drawing Naturalia, and Local Context*, „Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia”, N.S. 32 (2021), nr 18, s. 81–96.

Egmond F., *Conrad Gessners »Thierbuch«*. *Die Originalzeichnungen*, tłum. G. Vorderobermeier, Darmstadt 2018.

Faia C., *In trasparenza: un confronto tra le filigrane del corpus aldrovandiano delle tavole della Biblioteca Universitaria di Bologna e del ms. 2 della Biblioteca Universitaria Alessandrina di Roma*, „Aldrovandiana. Historical Studies in Natural History”, 3 (2024), nr 1, s. 61–79, <https://doi.org/10.30682/aldro2401f>.

- Faia C., *Libro d'Uccelli in pictura. Uno studio del manoscritto 2 della Biblioteca Universitaria Alessandrina*, „Bibliothecae.it”, 8 (2019), nr 1, s. 4–59, <https://doi.org/10.6092/issn.2283-9364/9496>.
- Ferino-Pagden S., *Arcimboldo as “Conterfetter” of Nature*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 103–112.
- Groom A., *Early Modern Natural Science as an Agent for Change in Naturalist Painting. Jacopo Ligozzi's Zoological Illustrations as a Case Study*, w: *Knowing Nature in Early Modern Europe*, red. D. Beck, London 2015, s. 139–164.
- Haupt H., Vignau-Wilberg T., Irblich E., *Le Bestiaire de Rodolphe II. Cod. Min. 129 et 130 de la Bibliothèque nationale d'Autriche*, Paris 1990.
- Irblich E., *Étude codicologique et historique du „Museum” de Rodolphe II*, w: H. Haupt, T. Vignau-Wilberg, E. Irblich, *Le Bestiaire de Rodolphe II. Cod. Min. 129 et 130 de la Bibliothèque nationale d'Autriche*, Paris 1990, s. 65–89.
- Mazzoldi L., *Filigrane di cartiere bresciane*, t. 1–2, Brescia 1990–1991.
- Olmi G., *L'Inventario del mondo. Catalogazione della natura e luoghi del sapere nella prima età moderna*, Bologna 1992.
- Sallent del Colombo E., Pardo-Tomás J., *Materiali aldrovandiani in Spagna. L'Enigmatico caso del Códice Pomar*, w: *Ulisse Aldrovandi. Libri e immagini di storia naturale nella prima età moderna*, red. G. Olmi, F. Simoni, Bologna 2018, s. 37–48.
- Staudinger M., *Arcimboldo and Ulisse Aldrovandi*, w: *Arcimboldo (1526–1593)*, red. S. Ferino-Pagden, Milano 2007, s. 113–118.
- Tongiorgi Tomasi L., *Daniel Froeschl before Prague. His Artistic Activity in Tuscany at the Medici Court*, w: *Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II.*, t. 3, red. E. Fučíková, Freren 1988, s. 289–298.
- Unterkircher F., *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek*, t. 2, Wien 1959.

NETOGRAFIA

The Memory of Paper, <https://www.memoryofpaper.eu/> [dostęp: 30.07.2025].

Wasserzeichen-Informationssystem, <http://www.piccard-online.de/start.php> [dostęp: 30.07.2025].



Il. 1. *Naturstudien*, k. 8

Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 2. *Naturstudien*, k. 26
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 3. *Naturstudien*, k. 27
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 4. *Naturstudien*, k. 38
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 5. *Naturstudien*, k. 51

Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 6. *Naturstudien*, k. 64
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 7. *Naturstudien*, k. 86
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 8. *Naturstudien*, k. 87
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 9. *Naturstudien*, k. 88
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 10. *Naturstudien*, k. 105
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 11. *Naturstudien*, k. 110
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 12. *Naturstudien*, k. 121

Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 13. *Naturstudien*, k. 127
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 14. *Naturstudien*, k. 139

Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 15. *Naturstudien*, k. 149
Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 16. *Naturstudien*, k. 151

Źródło: ÖNB, Cod. Min. 24.



Il. 17. *Atlante ornitologico*, k. 9

Źródło: Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211.



Il. 18. *Atlante ornitologico*, k. 12

Źródło: Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211.



Il. 19. *Atlante ornitologico*, k. 35

Źródło: Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211.



Il. 20. *Atlante ornitologico*, k. 63

Źródło: Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211.



Il. 21. *Atlante ornitologico*, k. 95

Źródło: Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna, A.1211.